

СРЕТО ТАНАСИЋ
(Београд)

ВРЕМЕНСКА ОДРЕДБА ЗАВИСНЕ ВРЕМЕНСКЕ РЕЧЕНИЦЕ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

У раду се разматра један тип зависне временске реченице у савременом српском језику. Ријеч је о таквим реченицама код којих се зависна временска клауза временски детерминише. Анализирају се средства којим се таква детерминација врши, релативна фреквенција и типови временских реченица с обзиром на везник којим се оне уводе у сложену.

Кључне ријечи и изрази: савремени српски језик, синтакса, временска реченица, временска детерминација.

Радња исказана предикатом у реченици може се временски детерминисати. У основи, постоје два начина за временску детерминацију, како је то слично и код других типова детерминације предикатом исказане радње / ситуације: прилошком одредбом са временским значењем или зависном реченицом (зависном временском клаузом). У овом другом случају временска детерминација захтијева формирање сложене зависне реченице, док се у првом случају временска детерминација врши у оквиру просте реченице. Начини временске детерминације једног и другог типа у српском језику у нашој стручној и научној литератури довољно су познати и описивани. Временска детерминација радње / ситуације зависном клаузом описана је детаљно на једном мјесту – у монографији Иване Антонић (Антонић 2001).

Мање је обрађана пажња на чињеницу да се и радња исказана предикатом зависне, временске, реченице (клаузе) у сложеној реченици може временски детерминисати, тј. да се у одређеним приликама

* Овај рад је настао у оквиру пројекта 148002 *Опис и стандардизација савременог српског језика*, који се реализује у Институту за српски језик САНУ и који у цјелини финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

одговарајућим средствима указује на временски одсјек у коме се врши / изврши радња те временске клаузе, којом се идентификује вријеме вршења радње / ситуације исказане предикатом управне клаузе¹. Оваква могућност није непозната. Тако се у великој граматичи Михаила Стевановића међу примјерима временских реченица налазе и они који илуструју ту могућност: *Кад њослије дођоше многи узалудни походи преко сњезних планина, ... разочарење преврши сваку мјеру* (Стевановић 1991, 871: М. Лалић), *Откад су њосле кише почели леи дани, овај је од свих најлепши* (Стевановић 1991, 879: Разг.), па и: *Причају о ђаковању наизменице док једно вече не застуди* (Стевановић 1991, 876: прерађен примјер В. Петровића са стр. 875 увођењем временске одредбе у временску клаузу). Истина, говорећи о временској реченици М. Стевановић не коментарише овакву употребу временских одредаба у временској клаузи. У актуелној средњошколској граматичи (Станојчић–Поповић 2005) овакве примјере временске реченице нисам нашао.

На могућност овакве временске детерминације радње скренуо је пажњу и Радоје Симић у једном краћем раду, полазећи опет од Стевановићеве велике граматике. Наиме, он наводи један примјер који М. Стевановић узима за илустрацију односно-временских реченица међу односним реченицама: *То вече, кад седоше за вечеру, поређаше се људи* (Симић 1972, 79). Р. Симић се овдје бави питањем односа између зависне и управне клаузе и мјеста временске синтагме и показује да се трансформацијом ова синтагма може интегрисати било у управну било у зависну клаузу – нпр. у зависну: *Кад седоше њо вече за вечеру, поређаше се људи* (Симић 1972, 80). Он је истакао да временска синтагма „одређује тада радњу зависне реченице, а тек посредно и главне“.² На крају аутор констатује да овакви примјери нису ријетки и наводи прво случајеве какав је нашао код М. Стевановића, а потом и случајеве гдје је временска одредба у склопу временске клаузе и додаје да ова појава није везана само за сложене временске реченице, већ и за друге типове – чему би требало посветити пажњу. Он, дакле, у овим примјерима види илустрацију истог типа реченица са различитим „поретком реченица и њихових делова“.³

¹ Даље ћу у раду говорити поједностављено – радња исказана предикатом.

² Симић 1972, 80.

³ Симић 1972, 80.

Питањем које је дотакао Р. Симић бави се и Ивана Антонић у поменутој књизи о временској реченици у једном поглављу, опет поводом реченица које неки сматрају за зависне односне, а бавећи се проблемом кореференције у склопу временске реченице.⁴ Она се занима првенствено проблемом реченица које илуструју следећи примјери *То вече, кад* седоше за вечеру, поређаше се људи; Природа је била иста и *онда када* су је сликали класични писци (стр. 279), како би одредила границу између релативних и временских зависнослужених реченица. То питање није тема овога рада па ћу га оставити по страни. Само ћу у виду кратке напомене рећи да она ту разликује два типа реченица: а) *А онда када* је напокон отворила кутију (...), она је мужу дуго захваљивала (стр. 289: Медаковић), б) Поздравимо се с њим КАСНИЈЕ, КАД остави ствари; ТО ВЕЧЕ, КАД седоше за вечеру, поређаше се људи (313). Овај други случај говори о могућности да се радња управне клаузе детерминише прилошком одредбом и временском клаузом. И. Антонић се, дајући преглед литературе о датом проблему, сложила са Р. Симићем да временске одредбе унутар временске клаузе одређују радњу исказану предикатом те клаузе (стр. 283). Само узгред коментарише један свој примјер гдје се у оквиру временске клаузе јавља синтагма са временским значењем: Нешто више љубавничке ватре било је само у нашем првом пољупцу кад сам, *йре краљевске йосеџе Брисџолу*, запросио Елизабетину руку (стр. 329: Селенић). Ту она каже да је „номинална форма интегрисана у темпоралну клаузу и функционише првенствено као темпорални детерминатор предикације темпоралне клаузе, а тек потом и реченичне предикације“.⁵

У наставку рада ја ћу се позабавити управо оним случајем који није био предмет посебне пажње – сложеном временском реченицом код које се унутар временске клаузе јавља временска детерминација радње именоване предикатом те (временске) клаузе. Циљ ми је да покажем којим се све језичким средствима временски детерминише радња временске клаузе, да укажем на релативну фреквенцију тих средстава и да покушам одредити како се детерминише радња временске клаузе овим средствима. Наравно, биће ријечи и о томе које се временске реченице са таквом детерминацијом најчешће јављају с обзиром на употријебљени временски везник.

⁴ Темпорална клауза и питање кореференције: проблем синтаксичке функције – Антонић 2001, 27–331.

⁵ Антонић 1996, 329.

Грађа којом располажем показује да се у функцији временске детерминације временске клаузе јављају прилози. Тако је у следећим примјерима.

[1]

1. И кад му се брат *йосле* опет вратио, Аранђел Исакович избегавао је да му оде ... (Црњански, 56).
2. Кад *најйосле* отвори исплакране очи, виде да је свануло ... (Црњански, 76).
3. Кад се *йосле* раскрилише врата и кад угледаше вече у врту, што је прилазило степеницама терасе, ... они се расхладише ветром (Црњански, 126).
4. Кад је *најйосле* остао сам у топлој соби, Давил је сео на тврду сећију, раскопчао кошуљу и дубоко удахнуо (Андрић, 36).
5. Кад разговор *најзад* пријеђе на устанак и скривено оружје, дјечачина се мало уозбиљи и снизи глас ... (Ђопић, 87).
6. Кад су *коначно* мотори поново зазвјрјали најављујући крај свему, Тодор с олакшањем уздахну и прислони се уза зид (Ђопић, 146).
7. Могли смо о томе само да сањамо, а кад су *најзад* почели и нас да сликају, тај обичај је већ давно био ишчезао (НИН 23. 4. 2009, 42).
8. А кад би *суиџра* официри кренули даље, наишли би у првој касаби на такав дочек да би се огорчени вратили у Травник (Андрић, 42).
9. Кад размишља *саг* о свему томе, далеко ми је лакше да нађем одговор на питање: како се десило ... (Ненадић, 29).
10. Кад сам *синоћ* изјурио напоље, дувао је ледени северац (Ненадић, 202).
11. Страже ноћу нису више биле онако строге, па и кад би *зором* понеки изостао, прошао би са неколико батина (Црњански, 108).
12. Кад је *кайџаг*, узнемирен, раширених ноздрва, помишљао и на то да ће та грешна страст бити загушена ..., он је ипак на дну свога бића осећао да тако неће бити (Црњански, 88).
13. Кад би му *йонекад* та мржња, било из ког узрока, мало ослабила и тако му дала предаха и могућности да се ма-

ло замисли ..., он је тражио своје истомишљенике ... (Ћопић 1, 65).

14. Док је Јања била с нама и док је *час* с једним *час* с другим замицала на скровита места, нико од нас није осећао љубомору (Ненадић, 36).
15. Чим би он *ујујуру* дошао на службу, она би, као, случајно, прошла без перике ... (Црњански, 114).
16. Чим га је *недавно* видио у Лисичјаку и чуо ко је то, Радекић се сјетио онога веселог малишана путника и примио је Уроша, озбиљна и зрела човјека, исто онако повјерљиво као да су обојица још увијек она негдашња дјеца из дворишта основне школе... (Ћопић, 84).

Међу наведеним примјерима највише је оних гдје је временска клауза уведена везником *кад*, а пронашао сам и оне с везницима *док* и *чим*. Треба напоменути да се јављају временске реченице у којим се радња исказана у временској клаузи представља референцијално и оне са неререференцијално представљеном радњом.⁶ У неким случајевима неререференцијално представљање глаголске радње исказано је самим глаголским обликом потенцијала, како је у примјерима 8, 11, 15 и 16, а сама временска одредба је у том погледу неутрална – *сујира*, *зором*, *ујујуро*, *недавно*. Други пут временска одредба има пресудну улогу у неререференцијалном представљању глаголске радње, како је у примјерима 12, 13 и 14 – *кайкад*, *йонекад*, *час ... час*. У примјеру девет глаголска радња се у погледу речене опозиције понаша у складу са оним што је утврђено за реченице с везником *кад* и предикатом у облику презенту у зависној и управној клаузи: по правилу ту се радња неререференцијално представља.⁷

Такође, честе су овакве реченице са предлошко-падежном конструкцијом у функцији временске одредбе радње исказане предикатом временске клаузе. Тако је у следећим примјерима.

[2]

1. Кад *сљедеће јесени*, као и обично, самарција Петрак стиже на нашу славу Михољдан, он и дјед просто се помамише око слијепог коња (Ћопић, 62).

⁶ О разликовању глаголске радње у погледу опозиције референцијалност / неререференцијалност говори се у раду Ивић 1983, те у Танасић 1996; 2005.

⁷ В. Танасић 1995, поглавље о презенту у временској реченици.

2. Међутим, кад је *12. јула 2007. године* млађи мушкарац с фантомком на глави сео за команде украденог багера и *ипред зору* почео да руши локал у главној градској улици, Ваљевци су буквално били запрепашћени (Пол. 8. 4. 2009, 15).
3. Тек када је *прошлој њејка* такорећи догорело до ноката, *након брушалној убисива ...*, из Београда је у град на Колубари упућена јединица специјалаца ... (Пол. 8. 4. 2009, 15).
4. Кад их је по трећи пут остављао, *пре две године* – и мање већ беше рођено – видео их је при растанку у кући једног Грка ... (Црњански 33).
5. Кад се заљуља зид *иза њој привиђења*, она још виде неко златно класје и брда што се просуше кроз зид ... (Црњански, 83).
6. Тек кад и ветеране из турских ратова почеше сељаци доносити мртве пијане, и кад његове слуге Аркадија, *једне ноћи* нестала, те га нађоше тек *прећи дан* обученог у безброј сукања, Исакович се опет предомисли (Црњански, 109).
7. Кад *једне ноћи* Французи загатише рукавац и пустише таласе Рајне на опсадне јаркове ..., Исакович је у својој колиби мирно спавао (Црњански, 151).
8. Кад су га, *њо вече*, слуге повезле кући пијаног, што му се давно не беше десило, чуле су само толико да ће све своје имање завештати цркви... (Црњански, 202).
9. Па и кад би га, већ *у рану зору*, пробудила бајрамска свирка бубњева и зурла или дечја трка на спрату изнад њега, Давилу је требало времена да се растрезни и снађе (Андрић, 23).
10. И кад је, *око њоноћи*, нови секретар Цисалпинске Републике изишао из генераловог стана у улици Шантрен, осетио је одједном да му на очи навиру сузе ... (Андрић, 65).
11. Али сада, кад се *после њолико месеци ишчекивања* та претња заиста остварила, то га је забринуло мање него што се могло очекивати (Андрић, 92).
12. И кад се *једној дана* мало дуже загледао у тај погнути врат, девојка неочекивано подиже главу ... (Андрић, 194).

13. Кад би се, *после ових разговора* враћао кући, Давил је увек налазио да никад нико неће знати како скупо он плаћа своје мале успехе ... (Андрић, 202).
14. Али ви сте овде без школа. Без ичега, и кад *једној дана* цивилизација стигне до вас, ви нећете више моћи да је примите ... (Андрић, 318).
15. Кад год би за време *породичних криза или службених сукоба* код фон Митерера наступиле оне тренутне парилизе воље ..., Рота се налазио ту да га подржи ... (Андрић, 368).
16. Кад је *пре њеј година* овако исто јављено за Мехмед-пашин премештај, он је био узбуђен ... (Андрић, 401).
17. А сада, кад се, *после слома и пораз*а, спрема да све напусти и крене у неизвесност, јављају се у њему подстрек и воља ... (Андрић, 461).
18. Кад су, *после пресуде суда у процесу без доказа*, двојица радника погубљена, док је градом пролазила њихова погребна поворка, 250.000 људи постројило се дуж улица Чикага (НИН 30. 04. 2009, 13).
19. Видим њихов страх како расте из тренутка у тренутак, чак и кад им у *смртном часу* израз на лицу покаже нешто од оне детиње молећивости ... (Ненадић, 58).
20. Тек пошто су у *први мах* скоро сви полегали, под шаторима, по рупама, по слами, све их је више било који су подизали главе (Црњански, 24).
21. Након што је Благојевић *прошле недеље* ухапшен и *после три дана* *проведена у затвору* пуштен, Лиса Мадиген ... затражила је од Врховног суда државе Илиноис да гувернера прогласи неспособним за обављање гувернерске дужности (НИН 18. 12. 2008, 57).
22. Сат је био закључан у дједов сандук и на њега се брзо и заборавило, све док ја *једној дана* не доперјох из школе поносито се шепурећи ... (Ђопић, 33).

И међу овим примјерима најчешће су они са везником *кад*, а нашао се по један примјер с везницима *после*, *након што* и *док*. У функцији детерминације могу се јавити падежи у сва три вида: слободни, с предлозима и с обавезним детерминатором. У анализирању грађи нашао сам примјере за два последња случаја. Временске

одредбе се најчешће јављају за детерминацију са значењем симултаности, али се јављају и оне са значењем антериорности (4 и 16) и постериорности (5, 11, 13, 17, 18 и 21).

У функцији временске детерминације радње у предикату временске клаузе јављају се и глаголски прилози – прошли и садашњи. Тако је у следећим примјерима.

[3]

1. Чим је узјахао, *врайивши* своју ћерчицу, сав умор од последњих непроспаваних ноћи, од спремања и јахања, седе му као за врат, на коња (Црњански, 20).
2. Кад му овај међутим, *видевши* га оронулог и брижног, потавнелог, рече ..., Исакович га прекиде ... (Црњански, 143).
3. Није се будила ни када се пробуди сва кућа око ње, са својим лађарима, овчарима, и свињарима, шкрипом ћерма и риком око валова, као ни тада кад јој слушкиње завириваху кроз тихо одшкринута врата и, *видевши* је да спава, на прстима прилажаху њеном сандуку са новим хаљинама (Црњански, 178).
4. Верујте, кад гледам и слушавам овај свет, ја се све више уверавам колико грешимо ми кад, *освајајући* Европу, земљу за земљом, желимо да свуда унесемо своја схватања, своје строге и искључиво разумне начине живота и владања (Андрић, 79).

Овдје се, разумљиво, ради о детерминацији радње са значењем постериорности кад је у питању глаголски прилог прошли, односно истовремености кад се ради о глаголском прилогу садашњем.

Има случајева гдје је временска клауза вишеструко детерминисана. У анализираној грађи такву ситуацију илуструју следећи примјери.

[4]

1. ... власи му остајаху на прстима кад би *зором, њри умивању*, извлачио главу из ведра (Црњански, 143).
2. Кад је, *ипрећеи дана, најјосле* сакупљен довољан број коња, показало се да су многи сандуци сувише велики и да их ваља препакивати (Андрић, 336).

3. Кад је, *йоловином марѿа, најйосле* студен попустила и почео да копни лед ..., варош је остала, као после морије, глува и уплашена ... (Андрић, 401).
4. Кад је *најзад, йослије ѿри недјеље свакојаких йаѿињи и йонижења*, ипак жив и здрав избио у јаруге, Радекић се зачудио мирном и наоко неизмијењеном начину живота у овоме склонитом селу Подгорине ... (Ђопић 1, 53).
5. Када је *једној дана најзад* превршио меру, у редакцији „Борбе“, у којој је радио, одлучише да га пошаљу на лечење у један санаторијум у Швајцарској (НИН, 23. 4. 2009, 43).
6. Кад се *за ѿренуѿак, у сумрак*, помолила на врата чувши да се Доротеј вратио са пуном корпом трава, очи су јој биле црвене, од плача свакако (Ненадић, 89).

У првих пет примјера радња временске клаузе детерминисана је прилогом и падежном конструкцијом. У првом и четвртном примјеру на првом мјесту је прилог, а у другом, трећем и петом на првом мјесту је падежна конструкција.

У шестом примјеру је радња у предикату временске клаузе детерминисана двјема падежним конструкцијама и глаголским прилогом прошлим. Падежне конструкције имају значење квантификације и симултаности, а глаголски прилог прошли има значење постериорности. Могуће су различите комбинације у погледу детерминације са више временских одредби.

Посебно је занимљиво чињеница да се временска клауза може детерминисати другом временском клаузом. У прикупљеној грађи нашао сам два примера који илуструју такву могућност временске детерминације радње исказане предикатом зависне временске клаузе.

[5]

1. Тек *кад* једно вече, у Цветној недељи, наиђе *када се она куѿала*, у изби са великом земљаном пећи, у којој се иначе пекао хлеб, и помисли да уђе тамо, поче дрхтати ... (Црњански, 54).
2. То му је успело, без муке, баш онога дана, *кад се, йре но шѿо зора свану*, Вук Исакович беше намерио ... да узме препадом једну лакомислено чувану стражару (Црњански, 153).

У првом примјеру временска клауза која детерминише временску клаузу има значење симултаности, у другом има значење антериорности. И у овдје наведеном првом случају детерминација временске клаузе је комплексна: поред временске клаузе *када се она куйала, у изби са великом земљаном њећи* радњу надређене временске клаузу временски одређују још двије временске одредбе *једно вече* и у *Цвешној недељи*.

Све што је речено може се свести на следеће. У савременом српском језику и радња временске клаузе која служи за временску детерминацију радње исказане управном клаузом у сложеној реченици често се временски одређује. Анализирана грађа упућује на закључак да таква детерминација временске клаузе уопште није ријетка појава. Такође, може се закључити да су таквој детерминацији временске клаузе посебно склоне оне које се уводе везником *кад*, који је иначе и најфреквентнији везник временских реченица. У временској детерминацији радње темпоралне клаузе учествују сва она средства која служе и иначе за временску детерминације глаголом исказане радње – прилози и различити видови падежних конструкција, те глаголски прилози. У таквој функцији појављује се и временска клауза, тако да се њој као надређена јавља друга временска клауза. Ова последња могућност није честа појава у савременом српском језику, али је регуларна.

Извори

- Андрић – Иво Андрић, *Травничка хроника*, Нолит, Београд, 1981.
 Ненадић – Добрило Ненадић, *Дорошјеј*, Народна књига, Београд, 1981.
 Црњански – Милош Црњански, *Сеобе*, прва књига, Нолит, Београд 1973.
 Ћопић – Бранко Ћопић, *Башића сљезове боје*, Просвета, Београд, 1981.
 Ћопић 1 – Бранко Ћопић, *Пролом*, Просвета Београд, 1983.
 НИН – *НИН, Недељне информативне новине*, Београд.
 Пол. – *Полиџика*, дневни лист, Београд.

Литература

- Антонић 2001 – Ивана Антонић, *Временска реченица*, Сремски Карловци – Нови Сад.

- Ивић 1983 – Милка Ивић, *Начини на које словенски глагол овремењује њонављану радњу*, у: *Лингвистички ољеди*, Београд.
- Симић 1972 – Радоје Симић, *Један интересантан тип дејтерминације*, Зборник за језик и књижевност, Књ. I, Титоград, 72–81.
- Станојчић–Поповић 2005 – Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српскога језика*, десето издање, Београд.
- Стевановић 1991 – Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, пето издање, Београд.
- Танасић 1996 – Срето Танасић, *Презент у савременом српском језику*, Библиотека Јужнословенског филолога, Н. с. Књ. 12, Београд.
- Танасић 2005 – Срето Танасић, *Синтакса глагола*, у: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић и Бранко Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: проблем реченица*, Београд – Нови Сад.

Резюме

Срето Танасић

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРИДАТОЧНОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ ВРЕМЕНИ В СОВРЕМЕННОМ СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

В настоящей работе рассматривается один вид временной детерминации глагольного действия в сложноподчиненном временном предложении. В научной и грамматической литературе обычно говорят о временной детерминации действия, выраженного предикатом управляющей клаузы. Однако, и действие подчиненной временной клаузы часто детерминируется категорией времени. В данной работе, на материале современного сербского языка, анализируется именно это явление.

Автор показал, что существует несколько способов временной детерминации действия, выраженного предикатом зависимой временной клаузы. Анализ показал, что глагольное действие в зависимой временной клаузе можно с точки зрения времени детерминировать тем же способом, как и действие в управляющей клаузе: нааречным обстоятельством, какой-нибудь формой падежа или депричастием, а также временной клаузой, напр.: *Тек кад једно вече, у Цветној недељи, наиђе када се она кувала, у изби са великом земљаном њећи ...* и помисли да уђе тамо, поче дрхтати. Последний случай довольно редко встречается, но он совсем регулярен в современном сербском языке.